

خلقت آدم (ع) در قرآن: تفسیر تطبیقی طباطبایی و رشیدرضا

سید محمدرضا فقیه ایمانی

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه:

sm.faghihimany@modares.ac.ir

چکیده

یکی از رازآلودترین داستان‌های قرآنی داستان خلقت آدم (ع) است. یکی از نقاط کلیدی در این داستان، که رمزگشایی دقیق آن می‌تواند تأثیر شگرفی در جهت‌گیری اصلاحات اجتماعی داشته باشد، جمع میان مرتبه تعلیم اسماء و سجده فرشتگان و مرتبه فراموشی عهد و هبوط آدم (ع) به حیات زمینی است. نتایج حاصل از این پژوهش، که با مطالعه تطبیقی تفسیر آیات مربوط در تفاسیر المنار و المیزان سامان یافته، بیانگر آن است که تحلیل رشید رضا از موطن اصلی داستان آدم (ع) به یک نگاه جامعه‌شناختی از انسان منجر نمی‌شود، حال آنکه طباطبایی تفسیری کل‌نگر و همگرا از انسان در همه عوالم وجودی ارائه می‌نماید. رشید رضا دنیایی بودن جنت را می‌پذیرد، غافل از آنکه این رأی نیز محظوراتی دارد که او قادر به رفع آن‌ها نیست. طباطبایی، اما، جنت برزخی را می‌پذیرد که با مرتبه فراموشی عهد نیز سازگار است. در تحلیل حقیقت دو هبوط نیز رشید رضا به این پرسش پاسخ نمی‌دهد که جایگاه هبوط دوم در فرایند خلقت انسان چیست؟ حال آنکه طباطبایی هبوط اول را تنزل از مرتبه الهی و هبوط دوم را مقدمه رسیدن به کمال نهایی می‌داند.

کلیدواژگان: آفرینش انسان، اعراف: ۱۹-۲۵، بقره: ۳۰-۳۹، خلقت آدم، طه: ۱۱۵-۱۲۳

مقاله پژوهشی

مقدمه

ماجرای خلافت آدم (ع) و تعلیم اسماء به او تنها یک بار در قرآن کریم مطرح شده است (بقره: ۳۰-۳۳)، گرچه متعلقات این داستان، یعنی سجده فرشتگان و تمرد شیطان و نیز فریب خوردن آدم و حوا از شیطان و هبوط آنها به حیات زمینی، در مواضع مختلف به‌طور اجمال یا تفصیل در کانون توجه قرار گرفته است (بقره: ۳۴-۳۹؛ اعراف: ۱۹-۲۵؛ طه: ۱۱۵-۱۲۳). طبیعی است که دستیابی به زوایای مختلف چنین موضوعاتی مشکل‌تر و نیازمند پژوهش عمیق‌تر و جدی‌تر خواهد بود.

این پژوهش درصدد است که با مطالعه تطبیقی آیات مربوط در دو تفسیر المنار و المیزان، به واکاوی و مقایسه اندیشه‌های رشید رضا و طباطبایی در مورد تفسیر مراحل خلقت آدم، به مثابه گام‌های آماده‌سازی انسان برای ورود به حیات اجتماعی، بپردازد. توضیح اینکه رشید رضا، به تبع استادش عبده، به عنوان یک مصلح بزرگ اجتماعی در اهل سنت، و طباطبایی، به عنوان یک مصلح بزرگ اجتماعی در شیعه، اهتمام ویژه‌ای به رویکرد اجتماعی در تفسیر قرآن کریم داشته‌اند، به این امید که بتوانند نقش محوری قرآن کریم در حل مسائل و پیشرفت امور در جامعه انسانی را نشان دهند.

روایت قرآن از نسبت آدم (ع) و فرشتگان

رشید رضا، گرچه همچون طباطبایی فرزندان آدم (ع) را در امر خلافت شریک می‌داند، اما چون این شراکت را بالفعل می‌بیند، در تقریر خود با این چالش جدی روبرو می‌شود که چون مهم‌ترین عرصه ظهور خلافت این موجود زمینی عوالم ماورای ماده است، این بیان نمی‌تواند توجیه‌کننده خلافت همه فرزندان بشر به‌طور بالفعل بر موجودات ساکن این عوالم، یعنی فرشتگان، باشد، بلکه مقام فرشتگان با وجود آنکه هرکدام مقام معلوم دارند، آن قدر متعالی است که از دسترس عموم بشر خارج است. در مقابل، طباطبایی معتقد است آنچه محقق شده جعل حقیقت جامع خلافت برای حقیقت انسان است و مراد از تعلیم اسماء به ودیعت سپردن آن در نهاد اوست به نحوی که آثار آن امانت به تدریج و به‌طور دائم از این موجود سر بزنند و این آثار زمانی بروز خواهد یافت که آن شخص در طریق هدایت قرار گیرد و آن امانت را از قوه به فعلیت برساند.

روایت قرآن از نسبت فرشتگان و ابلیس

رشید رضا درباره نسبت میان فرشتگان و جنیان، گرچه به درستی بر این نکته تأکید می‌ورزد که فرشتگان و جنیان اموری فوق عالم ماده و متمایز از ابدان مادی انسان‌ها هستند و ارتباطشان با انسان از طریق روح است، اما در بیان تمایز میان دو گروه فرشته و جن، به اشتباه افتاده و اختلاف میان آن‌ها را اختلاف میان دو صنف از یک نوع می‌داند. این در حالی است که طباطبایی بحث اشتراک میان فرشتگان و جنیان را به مقام ایشان در مرتبه قدس مربوط می‌سازد، زیرا روشن است که میان فرشتگان و جنیان، که یکی مجرد محض و دیگری از جنس آتش است، از جهت ماهوی، تمایز آشکاری وجود دارد.

روایت قرآن از نسبت آدم (ع) و ابلیس

رشید رضا بر تعدد هبوط اذعان دارد، اما در تبیین تفاوت میان آن دو، به ذکر این نکته بسنده می‌کند که هبوط اول به خروج آدم و همسرش و ابلیس از جنت اشاره دارد که اقتضانش بروز عداوت است و هبوط دوم آن‌گاه مطرح می‌شود که آدم و همسرش در زمین مستقر شده و شریعت الهی بر آن‌ها نازل می‌شود؛ در نتیجه حال آن‌ها به نسبت فرمان‌برداری یا سرپیچی از فرامین شریعت الهی سنجیده می‌شود. او گرچه به درستی به تمایز میان دو هبوط اشاره می‌کند، لکن به این نکته مهم اشاره نمی‌کند که جایگاه هبوط دوم در فرایند خلقت انسان چیست؟ طباطبایی اما به این موضوع پرداخته و تصریح می‌کند که برخلاف هبوط اول، که تنزل از مرتبه انسانی بود، هبوط دوم، مقدمه‌ای برای رسیدن انسان به تمام کمالات انسانی است، زیرا این هبوط پس از توبه آدم (ع) و پذیرش این توبه از سوی خدای سبحان صورت گرفت. با این بیان، نقش وسوسه شیطان در رسیدن انسان به درجات عالیه بیشتر آشکار می‌شود.

نتیجه‌گیری

تحلیل رشید رضا از مواطن اصلی داستان آدم (ع) به گونه‌ای است که به یک نگاه جامعه‌شناختی از انسان منجر نمی‌شود، حال آنکه طباطبایی تفسیری از این داستان ارائه می‌کند که می‌تواند تصویری کل‌نگر و همگرا از انسان در همه عوالم وجودی به نمایش بگذارد. برای نمونه، رشید رضا درباره جنت دنیایی بودن و زمینی بودن آن را می‌پذیرد تا به این وسیله از محظورات موجود در نظر مقابل در امان مانده، تفسیرش با ظهور آیات سازگاری بیشتر داشته باشد، غافل از آنکه باور به زمینی بودن جنت نیز محظوراتی دارد که او قادر به رفع آن‌ها نیست. اما طباطبایی، با توجه به محظوراتی که در هر دو نظر وجود دارد، رأی سومی را ارائه نموده و امری بین این دو نظر، یعنی جنت برزخی، را

می‌پذیرد. همچنین در تحلیل حقیقت هبوط، گرچه رشید رضا به درستی به تمایز میان دو هبوط اشاره می‌کند، اما این سؤال مهم را بی‌پاسخ می‌گذارد که چرا آدم و همسرش پس از توبه دوباره دچار هبوط می‌شوند و به جایگاه اصلی خویش باز نمی‌گردند؟! اما طباطبایی هبوط اول را تنزل از مرتبه الهی و هبوط دوم را مقدمه رسیدن به کمال نهایی می‌داند. او بر این نکته نیز تأکید می‌ورزد که تحقق خطا و هبوط اول نیز جزئی از سیر کمالی انسان بوده و بدون آن انسان هرگز به مدارج نهایی کمال نائل نخواهد شد.

منابع

- قرآن کریم (دکتر مهدی فولادوند، مترجم). (۱۳۹۸). پیام عدالت.
- اکبری، محمدعلی؛ و فیاض بخش، نفیسه. (۱۳۹۸). واکاوی معرفت‌شناسانه اسکان آدم در بهشت برزخی و هبوط از آن، از منظر حکمای نو صدرایی. فلسفه دین، ۱۶(۳)، ۴۵۹-۴۷۷.
- <https://doi.org/10.22059/jpht.2019.277589.1005645>
- خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). العین. مؤسسة دار الهجرة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۴ ق). المفردات فی غریب القرآن. طلیعة النور.
- رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴ ق). تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. دار المعرفة.
- روحی برندق، کاوس. (۱۳۹۷). بازخوانی قرآنی-عرفانی گناه ناکرده آدم؛ دیدگاهی نو در سازگاری دیدگاه صدرالمتأهلین و علامه طباطبایی. اندیشه علامه طباطبایی، ۵(۸)، ۷-۳۰. <https://doi.org/10.22054/tat.2019.47726.85>
- سجادی، سید ابراهیم. (۱۳۷۷). رویکرد تأویلی به داستان آدم. پژوهش‌های قرآنی، ۴(۱۵-۱۶)، ۱۲۶-۱۴۹.
- <https://doi.org/10.22081/jqr.1999.22583>
- شمخی، مینا؛ و نجفی، محمدجواد. (۱۴۰۰). بررسی و نقد روایات داستان آدم با درونمایه اسرائیلیات در رویکرد تفسیری منهج الصادقین. مطالعات قرآنی، ۱۲(۴۸)، ۲۱۱-۲۳۸. <https://doi.org/10.30495/qsf.2021.687507>
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۳۹ ق). نهاية الحکمة. مؤسسة النشر الاسلامی.